

Чайгаар
бүткен
эртиневис

Салгалдарым
чоргаарланыр
болзун

№ 23 (18450)

1995 чылдың
сентябрь 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

дээр өрттээ костуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
февраль
27
четверг

Республиканың Баштыңының дневниги

Ындыг аттыг акцияны «Комсомольская правда» солуннун Красноярск хоорайда филиалы
Тываның школаларына интернет дамчыштыр эрттирген

Тываның Баштыңы-биле акцияның тиилекчилери.

Уланчызы 2-ги арында. ➡

Төөгүлүг тураскаалдарга хүндүткелди көргүзөр

Тыва Республиканың
Баштыңы — Чазаның
Даргазы Шолбан Кара-
оол Украинада байдал-
ды сайгарып көргөш,
Ровнону хостаарына
киржи турган тыва эки
турачыларның төөгүлүг
документилеринин са-
лым-чолу дээш дүвүрөп
турарын чугаалаан:

«Тыва он-он чылдар-
ның дургузунда Ровно
хоорай-биле акы-дүңма-
лышкы харылзааларны
тудуп чоруур болгаш хо-
райның музейинде тыва
эки турачыларның маа-
дырлыг чоруунун дуга-
йында үнелиг документи-
лер шыгжаттыг. Фрон-
тучуларның аттарын өске
дайынчыларның аттары-
биле кады мемориалда
сиилбип бижээн. Бистиң
маадырларывыстың атта-
ры-биле Ровнонуң чамдык
кудумчуларын адааны
өөрүнчүг. Хостаашкын
дээш бирги тулчуушкун
болган Державно суурда
ол черниң чурт шинчи-
лекчизи Ярослав Войцеш-
конун тургусканы музей
ажылдап турар. Тыва эки
турачылар дайын шөлүн-
ге бажын салган эште-
ринге тураскаал кылдыр
оларның херекселдерин,
идик-хевин аңаа дамчыт-
кан. Бөгүн Украинада
акы-дүңмалышкы харыл-
зааларның демдээ болур
тураскаалдарны дүжү-
рүп турар-дыр. Тывага
өртөк чок төөгүлүг эт-
херекселдерниң шыгжа-
мыры дээш дүвүрөп тур
бис. Ынчалза-даа Украи-
нада байдал чавырлып,
төөгүлүг тураскаалдар-
га хүндүткелди көргүзөр
дээрзинге бүзүрээр бис»
— деп, Шолбан Кара-оол
демдеглээн.

ТР-ниң албан-езуунун
сайтызындан.

Боттары шиитпирлээр

«Тыва Республиканың Тус чер чагыргаларының
лели» Ассоциацияның кежигүннеринин 5-ки съездизи

Тыва Республиканың Чазаның Бажыңына «Тыва
Республиканың Тус чер чагыргаларының чөвүлели»
ассоциациязының кежигүннеринин 5-ки съездизи болуп
өткөн. Аңаа республиканың бүгү кожууннарының чагы-
ыкчылары болгаш сумулар баштыңнары киришкен.
Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан
-оол 2014 чылда салдыг сорулгалар хей, оларны бот-
тары-биле кончук күженишкенин ажилдаары чугула
ын демдеглээн. «Тыва — арыг-силигнин болгаш корум-чу-
ун девискээри» губернатор төлөвилели ылаңгыя сумуларга
ичелиг ажилдаар ужурлуг. Девискээрлерде ботку доктаа-
аштап-арыглаарын чаңылчыдар. Чоокта чаа адалар шуул-
на күш-ажылдың кижилеринге, өг-бүлениң эр баштың-
рына күрүне онза деткимчени көргүзөр дугайында база
чугаалашкан. Өг-бүлелерге болгаш социал өскүс чорукту
урбазы-биле социал болгаш чогуур албан черлери дузаны
гээр. Шолбан Кара-оол тус чер чагыргаларының удуртукчу-
на мынчаар чугаалаан:

Электрэнергия, тудуг, оруктар дээш, өске-даа нарын айты-
арны доктаамал чугаалажып келген болгай бис. Бо чылдың
брь 6-да юбилейлиг хемчеглерге чедир нарын айтырыглар-
олур-чогууру-биле шиитпирлеп, чедишкениннерлиг уткууру-
лбан. Акша-хөрөңгини боттарывыс ажилдап ап, орулганы
геш, школа, уруглар садтары тудуп, кагдыгган тудугларны
удар дээш, өске-даа чугула айтырыгларны шиитпирлээр.

Уланчызы 3-кү арында. ➡

101 харлыг фронтучу

Павел Андреевич
Тихонов.

Ооң улуг угаан-сарылдыын болгаш сагыш-сеткилинин сергээн бо
кижи бедии-биле үнелей бээр. Ооң-биле хөөрежири солун бол-
ду. Бурган аңаа кадыкшылды ам-даа сөңнээр-ле болзун! Бистиң
хоочуннарывыс — бистиң чоргааралывыс. Февраль 24-те ол 101
харлаар! Кайгамчык солун болгаш чуртталгага ынак боорун-на кү-
ээр-дир мен» — деп, Анатолий Дамба-Хуурак ужуражышкын
соонда чугаалаан.

Павел Андреевич 1913 чылдың февраль 24-те Красноярск
крайның Назаров районун Астат суурга төртүтүнген. Адазы —
тараачын. Ооң ада-иези өске тараачыннар-биле кады 1918 чылда
Тываже чорупканнар. Орукка оларны казактарның доскуул шерии
тудуп алган. Колчактын отрядынче кирип алырынче эр кижилерни
албадаш туруп берген. Олар ынавакса, эттеп-соп-даа турган.

Уланчызы 3-кү арында. ➡

Хүннүң медээлери

Чаа дүрүм

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Тыва болгаш Хакас республикаларда Россияның көдээ ажил-агый хайгааралының эргелелиниң начальниги Сергей Машуков-биле ажил-агыйжу ужуражылганы эрттирген.

Республика-биле кожа чыдар Моол күрүнеде мал-маган аразында яшур аарыгның өөскээни Тывада мал-маганга айылдыг байдалды тургузуп турар дээрзин С.Машуков ужуражылга үезинде дыңнаткан. Ынчангаш мал ажил-агыйының албан черлери база тус черниң чагырга черлери чогуур хемчеглерни чорудар ужуруг. Оларның бирээзинге айыл чок чоруктуң буфер зоналарын кызыгаар дургаар тургузары хамааржыр. Мал-маганны халдавырлыг аарыгдан чайладыры-биле оларны кызыгаар девискээринден ырадып ишкээрлер дугайында малчыннарга сүмелээр. Оон аңгыда бүгү-делегейниң садыг-саарылга организациязының (ВТО) составынче Россияның киргени-биле холбашкан айтырыгларны база сайгарып чугаалашкан. ВТО-нуң негелделери езугаар июнь 1-ден тура эдин садар дээн мал-маганны бажың чанынга согары хоруглуг апар. Оларны делегей чергелиг дүрүмнерге дүүштүр дерээн тускай черлерге азы цехтерге согар.

Мал ажил-агыйы колдап турар республикага чаа дүрүмнерниң дээштиг болуру чугаажок, чүге дээрже чурттакчы чоннуң эвээш эвес кезин мал-маганны азырааш, ооң эдин садып-сааргаш, акша-хөреңгиге чедирип ап турар. Шолбан Кара-оол хайгаарал албан черлериниң негелделери шириин болза-даа, чүүлдүг болгаш республиканың эрге-чагыргазының политиказынга дүгжүп турар деп чугаалаан: «Бир дугаарында хереглекчилерниң айыл чок чоруун хандыраар дээрзи билдингир. Рынокка келген садып алыкчы ооң кадыкшылынга айыл чок бараанны ап турарына бүзүрелдиг болур ужуруг. Ынчангаш санитарлыг болгаш өске-даа талалары-биле таарымчалыг байдалдарга мал-маганны согары чугула». Хуралдың төнчүзүнде Шолбан Кара-оол бодунуң оралакчызы Сергей Огневка чогуур даалгаларны берген. Яшур аарыгны болдурбазының база мал согар тускай цехтерни тударының дугайында айтырыгларны март айның ортузунда улуг хуралга катап база сайгарып көөр.

Туризмни сайзырадыры-биле

2014 чылдың март 15-18 хүннеринде «Крокус Экспо» бүгү делегейниң делгелге төвүнге «Интурмаркет-2014» IX бүгү-делегейниң турисчи делгелгезинге Тывадан төлээлер киржир. Аңаа 143 чурттардан 1300 компаниялар киржир.

«Бо чылын онзагай солун программаны белеткедвис. Тывага туризм хөгжүлдээниң аргаларының дугайында аалчыларга бараалгадыр бис. ТР-ниң Культура яамызының 2014 чылда эрттирер хемчеглерин болгаш «Хамнарның кайгамчыктыг делегейи» деп делгелгени таныштырар база «Эдегей» театрының театржыткан көргүзүү болур. Оон аңгыда делгелгениң киржикчилери тыва аш-чемни чооглап, хөмейни дыңнаар» — деп, ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак чугаалаан.

Тыва эрткен чылын бо делгелгеге киришкеш, 5 улуг албан черлери-биле кады ажилдажылганың керээлерин чарып алган. Ооң иштинде «Санкт-Петербург хоорайның турисчи медээ бюросу», Хакас Республиканың «Хакасияның хөлдери» медээ төвү, «Визит Бурятия» албан чери, «Аян-чорук» интернет порталы, «Сибинфо» медээ порталы.

Интурмаркет дээрже РФ-тиң туризм талазы-биле федералдыг агентилелиниң албан-езузу-биле деткип турар эң кол турисчи делгелгези болур. Ооң кол сорулгазы — регионнарның турисчи аргаларын деткип, оларны хөгжүдери.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Республиканың Баштыңының дневниги

Мындыг аттыг акцияны «Комсомольская правда» солуннуң Красноярск хоорайда филиалы Тываның школаларына интернет дамчыштыр эрттирген

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ооң утка-шынары мындыг. Республиканың школаларының бо акцияга киржиксээн өөреникчилери 2013 чылдың ноябрь 10-дан декабрь 10-га чедир кичээлдерге алган 4-5 демдектерин интернетте dnevnik2013@list.ru деп адресче чорудар, ону барымдаалап, акцияның түннелдерин үндүрер. Акцияның тиилекчилери Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужуражып, дневнигинге ооң адын салдыртып алыр.

Акцияга киржип эгелзээн өөреникчилерниң саны кончуг хөй, олар-

Самагалдай школазының өөреникчизи Айдыс Кыргыс.

ның кичээлдерге ап турар демдектеринде 4 деп демдек дыка эвээш болгаш, «Республиканың Баштыңының дневниги» акцияга чүгле 5 демдекке өөренип турарлар тиилээр дээрзи дораан-на билдине берген. Оларны хар-назын аайы-биле эге класстарның, ортумак класстарның болгаш үстүкү класстарның өөреникчилериниң бөлүктөрүнге акцияның организакчылары аңгылаан. Ынчангаш акция үезинде «демдектер мөөрейи» үе-чеге киржикчилерниң аразына чөптүг байдалга эрткен.

Кызылдың № 1, 2, 3, 5, 15, Туранның № 2, Самагалдайның, Хову-Аксының, Кызыл-Мажалыктың, Сүт-Хөл кожуунуң дээш, өске-даа школаларның өөреникчилери акцияга идепкейлиг киришкеннер.

«Республиканың Баштыңының дневниги» деп акцияның тиилекчилери Шолбан Кара-оол-биле февраль 25-те Чазак Бажыңына ужурашканнар. «Комсомольская правда» солуннуң Красноярскиде филиалының кол редактору Мария Мишкина акцияның канчаар эрткенин республиканың Баштыңына дыңнадып, акцияның тиилекчилери 30 оолдар, уругларның аттарын адап, оларны Шолбан Кара-оолга таныштырган. Акцияга тиилегези дээш оларга Тываның Баштыңы байыры чедирип, өөредилгеге болгаш өске-даа чүүлдерге чедишкенин боорун күззэн.

Акцияга шылгарааннарның аразында 2013 чылдың ноябрь 10-дан декабрь 10-га чедир ортумак класстарның өөреникчилериниң аразына математикага чээрби беш 5 деп демдекти алган Самагалдайның № 1 ортумак школазының бешки класзының өөреникчизи Айдыс Кыргыс, ол-ла

Тываның Баштыңы биле тергиин эки өөредилгелиг өөреникчилер.

школаның өөреникчизи Тамерлан Чооду, орус дылга хөй 5 демдектерни алган Кызыл-Мажалыктың №1 школазының үшкү классчылары Аялга Саая, Суламите Ооржак дээш, өскелер-даа бар.

Шолбан Кара-оол уруглар-биле ажык сеткилдиг чугаалажып, бодунуң канчаар өөренип чоранының дугайында төөгүп берген. Черби, Бүрэн-Хем, Элегес, Чаа-Хөл кожуунуң Кызыл-Даг школаларына өөренип чоранын, ооң бергедежир эртеми химия турганын, ыңчалза-даа кызып өөрөнгөш, школаны алдын медаль-биле доосканын чугаалаан.

Уруглар Шолбан Валерьевичке айтырыгларны база салганнар. Школага ол кым болуксап чораныл? Школага бичии Шолбан эмчи, солдат болуксап, бичии уруглар чо-

райлыг, дурт-сынның болзунарза, силерниң өөредилгеге, ажил-хөреңгеге чедишкенин боорунар хамыктың мурнунда боттарыңарны кызымаандардан, чүткүлдүүңер, сагыш-сеткилицерниң күштүүндөн хамааржыр — деп, ол демдеглээн.

«Республиканың Баштыңының дневниги» акцияга шылгарааннарның келир үеде кым болуксаарын Шолбан Валерьевич айтырган. Эмчи, дизайнер, режиссер, харындаа дарга болуксаар оолдар, уруглар бар болган.

Кижикандыг мөзү-шынарлыг болур ужуруг деп база Шолбан Валерьевич айтырган. Кызымак, чүткүлдүг, дидим, харысалгалыг, кээргээчел, амыдыралга чедишкенин деп, уруглар харыылаан.

— Өөредилгеге 5 деп демдек кончуг чугула болбайн аан, ыңчан-

Солунун!

гаалчызы Сергей Михалковтуң милиционер Степа акыйның дугайында чогаалын номчааш, шагдаа-даа боорун күзей бергенин дыңнаарга, уругларга солун, хөглүг-даа болган.

Күш-культура кичээлинге кандыг демдектер ап турганыл? Спорттуң кандыг хевирлеринге ынагыл?

— Өөредилгеге хөй кезинде эки демдектер ап турган мен — деп, Шолбан Валерьевич харыылааш, — Дурт-сыным дыка бедик эвес-даа болза, баскетбол ойнаарына ынак мен, школаның командазының кежигүнү бооп, бо оюннуң кончуг эки башкарыкчы ойнакчызы чордум. Мээң дурт-сыным дайынчы мергежилдер спортунуң каратэ хевиринге дыка тааржыр, спорттуң бо хевиринге кара курнуң эдилекчизи мен. Каратэ спортунуң иштики философчу утказы меңээ кончуг сонуурганчыг. Кандыг-даа арын-шы-

за-даа эки демдек силерниң чедишкенин болурунарның кол магадылалы эвес. А силерниң өөредилгеге кызымаандар, эртем-билиглерге сонуургалыңар, чүткүлдүүңер 5 деп демдектиң магадылалы-дыр. Силерниң ындыг мөзү-шынарларыңар амыдыралга чедишкенин бооруңарның магадылалы-дыр. Өөредилгеге, спортка, эртем-билигге дээш өске-даа ажил-хөреңгеге кызымак, чүткүлдүг, чырык мөзү-шынарлыг кижилер болунар — деп, Тываның Баштыңы уруглар, оолдарга чагаан.

«Республиканың Баштыңының дневниги» деп акцияга шылгарааннарның дневниктеринге Шолбан Валерьевич адын салып берип, оларны-биле кады тураскаал чуруксап тырттырып алган.

Шаңгыр-оол МОНГУШ Ч.СААЯНЫҢ тырттырган чурттары.

101 харлыг фронтучу

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Оон түннелинде 40 өг-бүлелерниң чүгүлө бежи Тываже улаштыр чорупкан. Арканнары корткаш, өске черлер-же тарай бергеннер. Павел Андреевичниң ада-иези уруг-дарыы-биле Тывага келгеш, Шанактаровка суурга тургучуп алганнар. Ол дээрже Өөк хем-ниң бир адыры Тунук хемниң эрининде бичи суур. Ол суур ам чок. 1919 чылда 15-20 хире дээрбечилер Гагуль суурже калдаш, каш кижини өлүрүп каан. Ол дугайында тывалар Гагульдан 30 километр хире черде Шанактаровканың чурттакчыларына дыңнаткан. Үш хүн болганда дээрбечилер Шанактаровкаже калдаар деп турарын тывалар суур-нун чурттакчыларына дыңнаткан.

Суурнун чурттакчылары дээрбечилерни кедей бергеннер, а бичи Павел адыры-биле Тунук хемниң эрининде ыяш-ар аразына чаштынып чыткан. Дээр-бечилер суурже 500 метр хире чоокшу-ап кээрже, кедей чыткан тараачынар-ларны боолап эгелээн. Дээрбечилер элпикеннер. Ол-ла хевээр дээрбечи-ер көзүлбес апарган.

Тихоновтар Усинскиже көже бер-геннер. Ында база дүвүрээзинниг хорго, Шанактаровкаже дедир көжүп-елгеннер. 1919 чылда Белоцарск хоо-йга тулчушкун болган. Шетинкин урже бир солдатты чорудупкан, суур-нун чурттакчыларын ол үжүк-бижикке редип турган. Чурттакчылар бир ай-тинде номчуп, санап өөренип алырга-дат чорупкан.

1923 чылда Тихоновтарның өг-бү-и Успенкаже көже берген. Номчуп, ап билер Павелди башкызы ийги-лска өөредип каан. Оол аңаа ийи-ш дургузунда өөрөнгөш, 3 класс-емниг апарган. Революция соонда

Успенканың тараачынарының чурт-талгазы база белен эвес турган. Садыг безин чок,чүгө кыдаттарның садыг бүүзелери бар. Совет эрге-чагырга тур-густунган болганда, амыдыралга бир-ле чүве болур боор деп, чурттакчылар идегеп турганнар. 1931 чылда Успенка-га «Беш чылды 4 чыл дургузунда» деп колхозту организастан. Бухгалтер хе-рек апарган, а суурда эң-не дээр ном-чуп, санап билер кижиге — Павел Андрее-вич. Ону Кызылдан келген башкылар өөредип эгелээн. Оон соонда ол Ша-гаан-Арыгга ийи ай иштинде кыска хуу-саалыг курска база өөрөнгөш. Колхоз-чуларның бирги съездизиниң делегады база болган. Съездиге Тая Комова-би-ле таныжып алган. Оон соонда Кызыл-га келгеш, чолаачылар курузун доозуп алгаш, СовТувтранска ажылдай берген: септекчилеп, механиктел, өйлекчилеп ажылдап турган. Кезек када Чазакка база ажылдаан. Совет элчин черинге ажылдап турда, 1942 чылдың февраль 15-те ону шеригке кыйгырты берген. Танкыларга удур 380 дугаарлыг полктун составынче ону кириген. 1942 чылдың август айда полкту Ленинградтың 67-ги армиязына каттыштырган. Неваның оң талакы эринин, Ладога хөлдү камгалап турганнар. Ленинградтың бүзээлелин буза шаап турда, тулчушкуннар кончуг кадыг-дошкун болган. Үгер-бооларның шупту хевирлеринден боолап турган деп, фронтучу сактып чугаалаан. Кы-зыл арга деп черге аар балыглаткан. Балыын экиртир эмнээш, 1943 чылдың майда Кавказта Орджоникидзеже чору-дупкан. Аңаа ол Иран кызыгаарындан Владикавказка, оон улаштыр демир-орук-биле фронтуче чорудуп турган машиналарның камгалалын хандырап шериг кезээнге турган. Ол үеде Павел Андреевич биле элээн каш солдаттар-

ны Иштики херектер ямызында Се-ровтуң оперативтиг бөлүүнче машина-лары-биле кады дамчыдыпкан. Оон-на чечен болгаш калмык чоннарны чурт-тап турган черлеринден үндүр шөлүүр чөгөнгич херек эгелээн. Чеченнер биле калмыктарны демир-орук станциязынга чедир солдаттар сөөртүп турган. Павел Андреевичниң чугаазы-биле алырга, ол бужар херекти көөрү каракка чар-жынчыг.

Оон соонда Тихоновту Москваже шилчиткен. НКВД-ниң автобаазынага ажылдадып каан. Аңаа колдуунда ту-дугларга ажылдап турган. Тиелелгени Павел Андреевич Москвага уткаан.

Ада-чурттуң дайынының ордени, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», «Тиелелгениң дөртөн чылы», «Тиелелгениң чээрби беш чылы», «Жуковтуң медалы», «Чепсектиг Күштерниң 50 чылы», «Тиелелгениң 60 чылы», «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынын-га Тиелелгениң 65 чылы», «ССРЭ-ниң чепсектиг күштериниң 70 чылы» ме-дальдар дээш, өске-даа шаңналдар-биле ол шаңнаткан.

1945 чылдың төнчүзүнде Павел Андреевич шеригден халашкаш, Кы-зылче чанып келгеш, дайынче чоруур мурнунда чурттап турган квартираны чок калган, ында өске кижилер чурт-тап турарын билеп алган. Ам канчаар боор, ыяш кезип, тудуг материалдары тыптынып, боду бажың тудар ужурга таварышкан.

Машиналар чок болгаш, чолаачы ажылы тып алыры дыка берге болган. 1946 чылдың май айда харылзаа эрге-лелинге ажылдай берген. Аңаа 1973 чылга чедир, пенсияже үнгүжеге дээр ажылдаан: баштай чолаачылааш, оон соонда харылзаачы апарган.

Чүс чыл ажыг чурттап чоруур са-лым-хуузунга Павел Андреевич Тихо-нов өөрүп орат. Кижиге бүрүзү ол хире үр чурттаар салым-чаянныг эвес.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Боттары шиитпирлээр

«Тыва Республиканың Тус чер чагыргаларының чөвүлели» Ассоциацияның кижигүннериниң 5-ки съездизи

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

черлерде биче бүдүрүлгелерни ырадып, немелде ажылчын олут-ы тургузар. Сайгарлыкчы ажылдың үлдизи дээрже-ле республиканың база базамы-дыр. «Чаңгыс суур аңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин тын шыңгырадыр. Күрүнөдөн манап олурбайн, боттарының биле орулганы кириер. Эрге-ча-ада удуртукчулар чонга деткимче-өргүзөр ужурлуг. Республиканың, ципалдыг, федералдыг эрге-ча-

гырга деп аңгылашпайн, бир демниг ажылдаары чугула. Боттарыңарның девискээрлеринерге чурумну тудуп, ко-жуунуңарның ат-алдары дээш хары-салгалыг силер».

«Тыва Республиканың Тус чер ча-гыргаларының чөвүлели» Ассоциация-зының даргазы Виктор Туневтуң күрү-не албан-хаакчызы эрге-байдалының өскерилгени-биле чаа дарганың албан-дужаалына бадылаашкынны кылган. Ассоциацияның чаа уставын доктаат-кан соонда Тыва Республиканың Баш-тыңының Администрациязының болгаш

Тыва Республиканың Чазаның Аппа-радының даргазының бирги оралакчы-зы — Хамааты ниитилел институттары-биле харылзаа болгаш муниципалдыг эрге-чагырга-биле ажыл талазы-биле департаментиниң начальниги Генна-дий Кууларның сүмелээни-биле Степан Достайны Ассоциацияның даргазына бадылаан. Ол — бедик албан-дужаал-дарга ажылдап чораан көскү күрүне ажылдакчызы.

РФ-тиң Камгалал ямызының курла-вырындан Тывага аңгылаан шериг тех-никазын үлээриниң база тус черлерниң девискээрлеринде ажылгалга кирбейн турар тудугларны хуу кижилерге бээр талазы-биле программаның күүселде-зин, 2014 чылда даалгаларның дуга-йында хуралга чугаалашкан. Ол ышкаш «Тыва — арыг-силигннн девискээри», «Спортту — бажыңнар чанынче» гу-бернатор төлөвилелдериниң амгы үеде байдалын, «Тус чер бот-башкарылга органның күрүнениң болгаш му-ниципалдыг ачы-дузаны чедирерин ор-ганизаастаарының дугайында» № 210 федералдыг хоойлунуң боттанылгазын дээш, өске-даа айтырыгларны сайга-рыя көргөн.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың судьялар-ның квалификация коллегия-зының кежигүнүнге хөй-ниити төлээзи Владимир Владимирович Брежневти томуйлаары-ның дугайында

«Россия Федерациязында судья-лар ниитилелиниң органның дугайында» 2002 чылдың март 14-те № 30-ФХ федералдыг хоойлунуң 11 чүүлүнүн 4 пунктузунга, «Тыва Республи-када судьяларның квалификация кол-легиязында хөй-ниитиниң төлээзиниң дугайында» 2002 чылдың декабрь 6-да № 79 УХ-1 Тыва Республиканың хоой-лузунга дүүштүр, 2014 чылдың фев-раль 18-те Тыва Республиканың судья-ларның квалификация коллегиязынче кирер хөй-ниити төлээлериниң канди-датураларын баш бурунгаар сайгарып көөр талазы-биле конкурс комиссия-зының шиитпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (пар-ламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың судьялар-ның квалификация коллегиязының кежигүнүнге хөй-ниити төлээзи Вла-димир Владимирович Брежневти то-муйлаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаал хүлээп алган хүнүн-ден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай
2014 чылдың февраль 19
№ 2374-ВХ-1

Тыва Республиканың судьялар-ның квалификация коллегия-зының кежигүнүнге хөй-ниити төлээзи Виктор Шактарович Сааяны томуйлаарының дуга-йында

«Россия Федерациязында судьялар ниитилелиниң органның дугайында» 2002 чылдың март 14-те № 30-ФХ федералдыг хоойлунуң 11 чүүлүнүн 4 пунктузунга, «Тыва Республикада судья-ларның квалификация коллегиязынче хөй-ниитиниң төлээзин кириериниң дугайында» 2002 чылдың декабрь 6-да № 79 УХ-1 Тыва Республиканың хоой-лузунга база 2011 чылдың май 16-да Тыва Республиканың Чазаның Дар-газының чарлыгы-биле бадылаан Тыва Республиканың судьяларның квали-фикация коллегиязынче кирер хөй-ниити төлээлериниң кандидатураларын баш бурунгаар сайгарып көөр талазы-би-ле конкурс комиссиязының дугайында дүрүмге даянган, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың судьялар-ның квалификация коллегиязының кежигүнүнге хөй-ниити төлээзи Виктор Шактарович Сааяны томуйлаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаал хүлээп алган хүнүн-ден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай
2014 чылдың февраль 19
№ 2375-ВХ-1

ЧОННУ САЙМААРАТКАН

Кыштын эң соок үезинде, барып-барып январь айда, эрги сан-биле кыштын ортан айында Шагаа эрттирип турганын бо назынымда черле көрүп көрбээн мен. Шагааны бистиң бурун өгбелеривис кыштын адак айының төнчүзүнде, частың башкы айының эгезинде, кандыг-даа езу-чаңчылдарны хажытпайн, бедик хей-аъттыг эрттирер чораан болгай. Ам Шагаа эрттирери төрөөн черивистиң агаар-бойдузунун эргилдезинге дүүшпес, уш-баш чок апарган чүве-ле-дир. Хаарып турар, дидиренчиг соокта шагаалаар апарганывыска хомудалын «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок», ам-даа хөглүг-баштак, адак-бышкаа чик 80 ажыг харлыг бир кырганывыс илереткенин дыңнадым. Шынап-ла, бо кырганның хомудаан чугаазында кижилдепсинер чүү-даа чок — езулуг шынын чугаалаан кырган-дыр ийин. Аът чылын уткуп, шагаалаан үевис чонну саймаараткан.

«Шын» солунда үнген «Ужур-утказы бедик болзун» деп чүүлде моон соңгаар Шагааны кажан, каяа, канчаар эрттирериниң дугайында бодалдарны, бодум хуумда, деткиир-дир мен. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун

кыпсып үндүрүп турары Шагаа саңының ужур-утказын бедидер дээни черле чөптүг. Шагааның бо езулалы тыва улустун улусчу чаңчылдарының бир кезин, салгалдарның үзүлбес харылзааның херечизи, өгбелерге мөгейгениң, ажыл-ишчи кижилерге хүндүткелдин демдээ, кижизидикчи ужур-уткалыг болур ужурлуг. Тыва улус көвүдээн, эң ылаңгыя Тываның Баштыңының кыпсыр саңына баар кижилер эңдерилген бо шаг-да эрги сан-биле чаа чылды уткуурунун, Шагааны байырлап эрттирериниң езу-чурумун тыва улустун чаңчылдарына үндөзилеп доктаадыр болза эки боор. Тываның «Улуг саңы» азы «Баштыңының саңы» деп саң езулалын тургузарын деткиир-дир мен. Езу-чаңчылдаа болза, таңмаланчак эвес, үе-шагның аайы-биле өскерли бээр болгай.

Тывага Шагааны эрттирип турар апарган үезинге тыва чоннун сеткили дыка-ла таарышпаан, эң ылаңгыя Аът чылын 2014 чылда уткаан үезинге. Тывавыстың агаар-бойдузунун кышкы болгаш часкы үелериниң эргилдезин көрүп тургаш, бо бурунгу байырлалывысты эрттирер болза эки. Бистиң чурт-тукуска кыштын адак айы фев-

раль төнчүзүнде, частың башкы айы март эгезинде агаар-бойдус элээн чымчак, харындаа дагларның хүннээр талазының хары эрип, мээстери карары бээр. Төвүт (Тибет) чуртунга барык-ла 40 хире чыл чурттап, ажылдаан, шажынның дээди школазын дооскан Херел-Хелиң деп кырган-ачавыс Көшпес аалдарына, төрелдери Шакаржап Ооржак, Шырап Шадып, Кенден Ондарның аалоранынга чанып келгеш, сарыг шажын ол үеде хоруглуг турган-даа болза, Шагаа эрттирериниң езулалдарын, номналарын кылып турганын ийи караам-биле көргөн мен. Херел-Хелиң Шагааның номсудурун ажып, частың башкы айының чаазында, кыштын адак айының төнчүзүнде саң салып, ном номчуп, эрткен чылдың багай чүүлдеринден арыглавышаан, чаа чылда бүгү-ле чонга, дириг амытаннарга чаагай чүүлдү күзеп, йөрзеп турган.

Ол ышкаш Көшпестин, Актың улуг, сураглыг хамнары: Сайын-Хам, Хүлер-Хам, Сырбык-Хам, Билес-Хам, Ак-Хам Шагаа езулалдарын шаг-үениң эргилдези езугаар частың башкы айының эгезинде кандыг-даа хажыдышкын чокка от дагып, саң салып, алгыш-

йөрээлдерни кылып чорааннар. «От-даа дагырда, саң-даа салырда, тыва аш-чемнерниң арыг дээжин салыры чугула. Бир эвес үен-даян, эрги-саргы, үрелген аш-чемнерни өт-көсче, саңче октаар болза, оран-де-легейниң-даа, черниң-даа, от-көстүн-даа ээлери чүдексинип, килеңней бээрлер. Ынчангаш килеңней арыг чемнеривисти от-көс дагырынга, Шагаа саңы салырынга шын, чөптүг ажыглаар болзувусса, бак-бужар арлыр, хана-дымаа, хай-бачыт чок болур, мал-маган хүр боор. Тодуг-догаа, амыр-тайбың турар ужурлуг» деп, Актың улуг хамы Сайын-Хам чонну угаадып чораанын билер мен.

Төвүт (Тибет), Индия дээн ышкаш чымчак, чылыг агаар-бойдустуг чурттар-биле кадыгширин, тос-тостун соогу бо-ла дүжер Тываның бойдузун канчап дөмейлээр боор. Делегейде аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннарның чаа чылды уткууру азы байырларының езулалдары, чаңчылдары үе-шагның аайы болгаш боттарыны-биле бир янзы болгулар.

Тыва чоннун эрги сан-биле чаа чылды уткуурунун байырлалы Шагаа болган төлээде, ону эрттирериниң езу-чурумун, үезин кажан-даа хажытпайн,

кыштын адак айының төнчүзүнде азы частың башкы айының эгезинде, соок-чар эрт бергенде, хүн караа чылыг келгенде, төрөөн чурт-тук агаар-бойдузунун эргилдези езугаар соок биле чылыг солчуп турар үезинде эрттирер күзениң. Шагаага белеткээ аш-чемивистиң үүжезин да кыжын бузарывыска, шак дө хевээр-ле болгай. Агаар-бойдус чымчак берген үеде Шагаа үүжезин бузарга, артында-а эриичел, бустуучал болур ийи чоп.

Тыва чоннун чылда чангы катап байырлаары национал байырлалывыс Шагааны эрттирериниң чурумун, үезин тыва улустун чаңчылдарын сагы тодарадылыңар. Частың тываның Шагаа байырлалында чон билип, мал-маган оолдар чаш төлүнүн өткүт, чараш алгызы аалдарга чаңгыланып, хой өшкүнүн аа сүдүнден тарап хөрөңгилей бээр үени манай малчын тыва чон Шагааны байырлазын.

Чаагай ыдык байырлап
Шагаа-высты эрттирерде
Өгбелерниң чаңчылдарын
Өскертпейн сагылыңар!

Бораш ОНДАР

Сүт-Хөл кожуун.

Чаагай чаңчылдарга даянып

Амгы шагның сайзыраңгай үезинде аныяк-өскенни өөредип кижизидеринге хамаарыштыр негелделер долуз-биле чаарттынып, сайзырап турар. Школалар болгаш өске-даа өөредилге черлери база үениң негелдези езугаар дериг-херексел-биле чепсегленип деритинип турар. Ол ышкаш уругларның боттускайлаң чоруунун сайзыраарына база немелде билиглер-биле чүглениринге чаа-чаа аргаларның тыптып турары неперзэн. Аңаа компьютер, интернет четкизи, чаа технологиялар хамааржыр. Ол бүгү эки, чугаажок, ылаңгыя дыл сайзыралына база эки салдарлыг, ынчалза-даа ооң-биле чергелештир төрөөн дылын база эки билири чугула. Амгы шагның аныяк салгалдың мурнунда кол сорулга — төрөөн чуртун хөгжүдеринге, ону сайзыраңгай күрүнелерниң деңгелинге чедирери.

Массалыг информация чепсектериниң үндүрүп турар материалдарындан номчуп, дамчыдылгаларындан көрүп олургаш, тыва чоннун дугайында «...езу-чаңчылдарын, культуразын кадагалап арттырып алган, ыдыкты-биле сагып, улам сайзырадып чоруур чон» — деп турарын дыңнааш, бодум хуумда, дыка чоргаарланым мен. Шынап-ла, аңаа канчап чоргаарланмас боор. Ынчалзажок чамдык четпес чүүлдер бары хомуданчыг. Ол дээрге чаш ажы-төл уруглар садтарыне барып турар болгай. Оон олар школа назыны четпээн уруглар албан черинден школаже кирерде, көңүс бөдүүн «чараа-чечен», «койгун», «дилги» деп чигине тыва сөстөрни чугаазында ажыглавын турар. Бичини уруглар ол амытаннарны орустап чугаалаары-биле черле ынчаар адаар турган-дыр деп билеп турар хевирлиг. Ол ышкаш «авай», «ачай» деп эң-не чараш, эргим сөстөрни база хүн бүрүде ажыглавын турар.

Тыва чугаа культуразына хамаарышкан чугула айтырыгларны ажы-төлге бичини чажындан тура-ла, өөредип кижизидери эргежок чугула. Хоорай чоогунда суурларның болгаш хоорай школаларының уруглары азырал малдарны, оларның чаш төлдерин шуут танывас, ылгап билбес болурга, харааданчыгдыр. Бо айтырыгны чедимчелиг шипирлээриниң бир аргазы — «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор телевилелин кириштирери деп, бодум хуумда, бодаар мен. Школалар ус-шевер кылыгларны кылып турар болганда, хуу сайгарлыкчылар-биле сырый харылзааны тудуп, школазынга музейден ажыдып ап болурунун аргазы бар. Күш-ажыл кабинеттери амгы үениң дериг-херекселдери-биле дериттингендир. Ол кичээлдерге тыва эдилелдерни, дериг-херекселдерни уругларга кылырын өөредип, мал-маганның хевир-дүрзүн казап, дүк болгаш оон-даа өске чүүлдерден каастап кылгаш, школазынга делгеп-даа алып болза, артык эвес. Чаңгыс чылын ол ажыл бүде бербези билдингир. Аңаа хөй чылдар дургузунда чыып, кылыр болза, солун телевилелдаа үнүп кээп болур.

Суурларда мал-маган тудуп турар аалдар-биле сырый харылзаалыг болуп, төрөл-дөргүлүнүн малчын коданнарынга ажы-төлдү чедирип, мал ажыл-агыйы-биле чоок таныштылары чугула. Бурун өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарына даянып, ук-ызыгуурувустун езу-чаңчылдарына хумагалыын, ажыл-агыйжызын, улугну улуг деп, бичини бичии деп хүндүлөп билер чоруун өзүп орап салгалывыска дамчыдар сорулганы хүн бүрүде амыдыралывыска боттандырап ужурлуг бис.

Роза АЖЫ,
эге класс башкызы.

Сукпак суур, Кызыл кожуун.

Эдирээ дег оруктар, элөп-тоглаан машиналар

Сөөлгү каш чылдарда «Россияның оруктары» деп программа-биле автооруктарны чыл санында септеп, чаартып, дескилеп, кылып турары өөрүнчүг чүве бо. Ылаңгыя республиканың көдээ суурларыне автомашина оруктарын септеп, дескилеп, мырыңай асфальтылап турар апарган. Орук асфальтылап кылыры Россиядан акшаландырышкын дузазы чокта Тывага тоң берге айтырыг-дыр. Ону «Россияның оруктары» деп тускай сорулга-лыг программа езугаар боттандырып, акшаландырып турар. Регион бодунун бюджетинден база акша-хөрөңгини үндүрүп турар.

Шаг-төөгүден бээр, септеттинмээн, ортузу кырлаң, эдирээ дег бизеңнерлиг, оңгул-чиңгил оруктап машина-биле ыңай-бээр чорук-херек кылып чоруурга, халалыын чүү дээр боор... Чер оруктун довурак-доозунунга, изиг-халыынынга кижилергедей бээр, машина база дүрген башкартынмас. Машинаны чорук кылып мунар дээш улуг өртек-биле Саян артындан азы Кызылдан садып алып болгай бис. Эдирээ дег кидирээштиг оруктарга хуусаазы четпээнде-ле элөп, ажыглалдан үне бээрге, хомуданчыг.

Чөөн-Хемчик кожуунун Шемии суурже баар орук күрүнениң чазагыг төп оруундан 16 километр. Бо автоорукту асфальтылап кылыры-биле даргаларга, депутаттарга чурттакчы чон дилег-чагыгларын кирип шаг болган. Эрткен чылдарда соңгулдалар үезинде депутаттар «Оруунарны кылдырып бээр бис» — деп хоозун аазаашкынар кылдылар. Ам кайыл, «Азаанын 3 чыл манаар» деп чугаа бар, үш чылдан үжен четкен.

Тываның Чазаан 2007 чылдың апрельден бээр аныяк, шырак эр-

тем-билиглиг, чончу удуртукчу Шолбан Кара-оол удуртуп эгелээнинден бээр мында көскү чаартылгалар бар. Удавас суурже кирип орукту асфальтылап бээр деп шемжилер идегеп турар. Азы чоокку үеде кандыг-ла-бир аргазын тыпкаш, Шеминиң чурттакчы чону-биле ужуражып келирин Чазаан Даргазындан дилеп ор бис.

Автоорук айтыры — хүн бүрүнү амыдыралы, орук-көвүрүг тудууну айтыры Чазактын доктаамал кичээнге гейинде турар.

Автоорук асфальтылыг дең-дески болза, машинаны үр эдилээр, кижилер үе-шакты камнап алып аргалыг болур.

Автоорук дугайында бо материалды бижип турарымда ужур-ла бар бир талазында, Шемиге база ажылдап чораан болгаш сагыш салып, чоннун чаңгыс эвес удаа дилээ-биле бо чөптү айтырыгны көдүрүп турарым бо.

Тываның Чазаанче чурттакчы чоннун кириген дилег, саналы кичээнге де турар болганда, мээң бо бижээм чүүлүмнү «Шын» солунга чырыдар дээрзинге бүзүрээр мен.

Оолак КАРА-САЛ

Чөөн-Хемчик кожуун, Чыраа-Бажа сумузу.

ЧАЙГААР БҮТКЕН ЭРТИНЕВИС

Төрөөн чуртун төөгүн берем

Аарыг-аржык улуг-бичи, ар-назы дээр эвес, кандыг-даа кижилерге човулаңга таарышканда дуза кадар, эмненир черлерни дилей бээр болгай. «Эм күжү-биле эт-тинип чадап каан» диртирге, хайы хире халалыг, берге чү-

Тыва чуртувустун, чонувустун үнелеп четтинмес байлаа бар, ол дээрге бойдустан күндүр тынып берген, чайгаар бүткен эртинес — эм аржаан суглары, хөлдери-дир. Аларның аразында шинчилет-тингеннери-даа хөй, ам-даа адир шинчилеттинмээннери-даа бар.

Бай-Тайга кожуунда 17 аржаан бар. Оларның кол-лордарына доктаап кө-зүлүңер. Радиоактивтиг арелдеништин эң күштүг ар-жаан — Шивилиг. Ооң эң баш-кы адырын Өзенниг дээр. Аржаанның адыр бүрүзүңге белеривис тускай аттарны-рип чораан. Өзеннигге 1948-дан бээр малчыннар бол-у өске-даа улус сөөк-даяа бестеп, далып-тыртар, мээ-дерели кошкак кижилерин-рип, эмненип турар апар-Эзим бажының Шарлан-ин-шөйүндүнүң аарыгла-эмнээринге, нерв систе-мының аарыгларын экижи-инге эки), Чүрек (дурт-сын, ер, чүрек дамырларының-тын экижидеринге, күш-дал сайзырадырынга сал-тыг) аржааннары база-ла чоннуң эмненип келир-ааннары апарган. А эң-дестү Дөргүн деп адап-ан. Дурт-сын ээлбестээн,

чүстер саргып, чүректин хан-эргилдези, нерв системазы, тыныш органнары кошкаган-таварылгада болгаш думчук, карак, боостаяа аараанда улус-маңаа кээп, аржааннаан соон-да экирип турар.

Томскиниң курортология, гидрология болгаш физио-терапия университетинин эр-темденнери 2-3 чыл улаштыр

турар болганы кайгамчык.

Чернобыль атомнуг-станцияга болган частыш-кыңа таварышкан 20 ажыг-кижи (радиацияга эт-кежи-өрттөнгөн) бистиң аржаанга-киргеш, иеден төрөөн эт-кежин эгидип алгаш, аас-ке-жиктиг эеп чанар аргалыг бол-ган таварылга бар. Профессор Ю.С.Фельдман чер адааның

шинчилеп, эртем ажылдарын-ажыдып, Шивилиг аржааны-родон холуглуг минералдыг-суглуг дээрзин тодараткан. Устүндө адаттыңан аарыг-ар-жыктардан аңгыда, бо аржаан-чаш төл боттандылар күш-бээр, угаан-медерел, күш-энергия экижидеринге эки-салдарлыг деп демдеглээн. Бистиң тыва өгбелеривистиң-бо аржааннары ажыглап, кандыг аарыглардан аңаа эм-ненип болурун тодарадып чо-рааны эртемденнериниң ажы-дышкыннары-биле дүгжүп

бо эртинезиниң үнелиин-онзалап демдеглээн. Док-тор И.С.Смирнова мага-ботту-каксып, ваннага эмненирин, а родоннуг аржаан девис-кээринден эм ояттар чыып эм-ненирин сүмелеейин турар.

Москваның, Томскиниң, Красноярскиниң эртемденне-ри Бел аржааны арыг суглуг, нерв, угаан, мага-бот күш-шыдалын экижидеринге чу-гула целочуларлыг деп тода-раткан. Шындазының Белдир-аржаанының составында эм-шынарлыг бүдүмелдер бары

бадыткаттыңан. Аңаа чон-нерв системазын, баш, карак-аарыгларын эмненип тур-рар. Бо аржаанга кижилер-үе-дүптөн бээр эмненип тур-ган дээрзин, чалым хая оңа-рында улуг дөрт кулактыг паш-бадыткап турар.

Хемчик-Бажының үш хем-ниң белдиринде Улуг-Оваа-дужунда Кара-Дыт аржааны-га ат-сураа төөгүгө билдингир-кижилер кээп эмненип турга-нын улуг назылыглардан дың-наан мен. Салчак Тока, Анчы-маа Хертек, Артем Борбак-оол-оларны билбес кижилер Тыва-да-чок деп болур. Олар бо ар-жаанга эмненип кээп турган-чүве-дир. Ол дугайында арбан-даргазы турган Иргит Чыргал (Дулчу-Хаай) чугаалап чораан.

Хемчик-Бажында Чиңге-Хемниң Меңгилег арт ажар-орукта Шивиттиг аржааны 30-40 метр бедиктен бадып турар-саарыг артында шоргалар-лыг. Аңаа Мөңгүн-Тайгадан, Мөген-Бүренден, Ойроттан, Даг-Алтайдан улус эмненип-кээп турар. Чоокка чедир-моолдар безин кээп турган-дээр.

Шуйнуң Дустуг-Хем ар-жаанының ат-сураа хөйге-шагда-ла билдингир. Аңаа-ыжык-селгектиг, хаваң-наан, ижин-шөйүндү, кеш-аарыгларлыг кижилер эмне-нип кирип турар. Ол-ла Шуй-девискээринде Чаңгыс-Терек-аржаанынга тыныштаар, нер-визи кошкак, өдү дашталган, ижин-шөйүндүзү баксыраан-кижилер эмненип турар.

Шинчилеттинмээн хөй ар-жааннары оон-даа хөйүнү

адап болур. Кол-ла чүве, ол-аржаан сугларывысты, хөлдөр, хемнеривисти бокталдырып, хирлендирбези чугула. Өзүп-орар салгалдарывыска ол эм-шынарлыг аржааннарывысты-ол хевээр дамчыдар ужурлуг-бис.

Бай-Тал сумузунуң девис-кээринде Мешкен-Хөлдү дыш-таныр, эмненир, балыктаар, хемелээр тускай курорт ыш-каш чоп кылып болбас деп? Шивилиг аржаанынга-даа-янзы-бүрү хевириниң туризм-төвүн тургузарының аргалары-бар. Тывыңгыр, чогаадыкчы-чорук херек. Ылаңгыя аныак-тар ол талазы-биле күзел, бо-далдарын илередип, ону амы-дыралга боттандылар дээш-туржур болза эки.

Россия биле Тываның-демнежилгезиниң 100 чылы-ның байырлалын уткуштур-чогаадыкчы санал-оналдар, төлевилелдерни ТР-ниң Чазаа-деткип турар болгай, ынчан-гаш аныктар, ылаңгыя чаң-гыс чер-чурттугларым, анаа-олурбайн, улуг улус-биле сү-мележи, бо талазы-биле улуг-үүле-херектен эгелеп көөрүн-сүмелээр-дир мен.

Төрөөн чуртум дугайында-чоргаарал-биле сактып, бо-дап, чугаалаар чүүлдерим-не-хөй. Ооң аржааннары — ме-ңээ эң ыдык эртинес. Чайгаар-бүткен ол эртинелеривиске-чоргаарланып, оларны камга-лап хумагалаалыңар, ажыгла-лын делгемчидээлиңер, чонум.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.

Бай-Тал суур. Бай-Тайга-кожуун.

АКЫ-ДУҢМА ЧОННУ АЙЫЫЛ-ХАЛАПКА АРТТЫРБАС БИС!

РФКП ТК-ның Президиумунуң медеглели

Орус хоорайларның иези-евеитиң төвүндө аныак кижилер-ниң эки белеткелдиг дээрбе-бөлүктери үймээн үндүргөн. Бүгү чонга күш дөгөөн. Чурттуң-ий хоорайларында бажың-бал-ты буза шаап турар. Политик-удурланыкчыларын күчүлөп-елээн. Бо бүгү Барыын чүк-рттарының деткишкини-биле-лган. Улуг капиталдың оруун-ишиси күштерниң аштап берип-ары төөгүдө бир дугаар эвес. Бүгү делегейниң ийиги дайыны-ң бүдүүзүндө база Европаның-гум-на эң дерзии күштери эрге-тырганы эжелеп алган. Мындыг-га-биле Пиночет болгаш Латин-американың диктаторлары эрге-тырганы ээлээн.

Бистиң чуртувустун мырыңай-тында дайын өртү болуп турар-арды. Украинада чүү болуп ту-рун шөлөөн хайгаарап турар-тавыс чок. Россияның мил-лион-миллион хамаатыларының-елдери, чоок кижилери бол-

гаш эш-өөрү ында чурттап турар. Дүүн чаа-ла бистер чаңгыс өг-бү-лениң — кижилер төрөлгөтөнниң-төөгүзүндө баштайгы социа-листиг күрүнениң, тургузукчу-ажыл-иштиң ораны, демниг хөй-националдыг Совет Эвилелиниң-ажы-төлү турдувус. Россия биле-Белоруссияның Эвилелчи күрү-незиниң, өске республикаларның-хамаатылары — совет акы-дуң-малышкы чорукту утпаан шупту-кижилер Украинаның чону-биле-чаңгыс демниин бөгүн илередир, кызыл-сарыг-хүрөң өңнүг экс-тремистерден бодунуң бажыңын-камгалаар сорулгалыг кижилерни-деткиир ужурлуг.

Украинаның шынчы патриот-тарын хоойлу-дүрүмнү камгалап, боттарының ат-алдарын болгаш-төлөптиг чоруун камгалаарын-че РФКП ТК-ның Президиуму-кыйгырып тур. Бүгү республи-кага бодунуң эрге-ажыын эвээш-санныг агрессивци националисчи-күштер тергидедирин болдур-

бас херек. Чуртта эрге-чагырганы-эжелеп алырынга украин улустун-каттышкан күштери удурланыр-ужурлуг.

Украинада байдалды таараш-тырып чавырылдырырынга Рос-сия Федерациязы эң идепкейлиг-туруштуг болур ужурлуг деп, РФКП ТК-ның Президиуму санап-турар. Зурабовтуң маажым чоруу-российжи дипломатияның аргала-рын сулараткан дээрзи биске ил-дең. Украинада байдалды өйлээр-херекке Россия Федерациязы-ның Даштыкы херектер сайыды-Сергей Лавров киржир ужур-луг. Чогум-на ол эргежок чугула-эрге-хүлээлгелиг, арга-дуржулга-лыг болгаш байдалга салдарлыг-бооп болур.

Ооң-биле чергелештир Украи-нада чоруп турар хоралыг ли-бералдыг социал экономиктиг-угланышкын ниитилелге чидиг-ленишкынни болдулары чайлаш-чок. Олигархтарның бай боо-рунче чазый чүткүлү кандыг-даа

күрүнени дадартыр чип кааптар, ниитилелди чара шаап, өжөөнзи-рек чорукту ажыы-биле тывыл-дырып, даштыкыдан холгаарлаа-рынга чылдагааннары тургуза-бээри бөгүн билдингир-дир.

Совет Армияның болгаш Ше-риг-Далай флорунуң хүнүнүң-байырлалын февраль 23-те эрт-тирген бис. 1918 чылдың фев-раль 23 Нарва болгаш Псков чоо-гунга даштыкы эжелекчилерни-тиилээни-биле онзагай. Ол дээр-ге орустарның, украиннерниң, белорусстарның болгаш бистиң-чуртувустун ажылчы чоннары-ның ниити чедишкыннериниң-бирээзи-дир. Украин улус-биле-чаңгыс демниивисти илередип, фашистичи чорукка болгаш чурттуң-сандарап дүжеринге удур деми-селге ооң шиитпирлиг чоруун бы-жыглаар ужурлуг бис.

Г.А.ЗЮГАНОВ,
РФКП ТК-ның даргазы.
(Сайт kprf).

1965 чыл. Тыва АРЕВЭ-нің 40 чыл ою. Ынчан мен комсомолдун Тыва обкомунун суртаал талазы-биле секретары турдум. Бирги секретарь — Г.Ч. Ширшин. Тыва АРЕВЭ болгаш комсомол дугайында сактышкыннар номун үндүрер деп обком бюрозундан меңээ дааскан.

«Чалыы назынның оруу» деп номну чыл төнчүзүнде белеткеп үндүрдүм. Ном мээң амыдыралымга онза уjur-уткалыг болган. Ону белеткеп тура, баштайгы аревэчилер, комсомолчулар 40 шаа Тываның сурагылыг, алдарлыг кижилери-биле таныжып алган мен. Оон эгелээш олар-биле чоок, эки харылзаалыг чурттап келдим. Харааданчыг чүве, оларның барык шуптузу чылдар эрткен тудум, шууштур «кызыл-дустаан». Оларның аразында Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Олег Сагаан-оол, Леонид Чадамба, Виктор Көк-оол, Александр Чимба, Долчанмаа Байкара, Анчимаа Хертек болгаш өскелер-даа бар.

Степан Агбаанович ынчан 57 харлыг турган. Ооң сактышкыннары номнуң 133-138 арыннарында парлаттыган. Чогаалчының «Аревэге киргеним» деп сактышкынындан кыска чүүлду кириген. Чугаа болза Ары Торгалыгның Улуг-Шөл бажынга болган бир дугаар аныяктар хуралының дугайында. «Адак сөөлүндө «асуулда, харуулда» деп чүве болду. Туруп келгеш, чаңгыс айтырыг салып чадааш, дер-бузу буруңайнып, сири-кавы турар эштер хей.

— Бүгү делегей деп чүү ирги? Эвилел

кежигүнү кижилер куруак алыр бе? Ашакка баар бе? — деп-даа айтырып-ла турар. Ону сургакчылар багай, буруу-даа дивес, харын-даа мактап-мактап харылап турар мындыг.

«Мен болза чызаан таңма черлеринге чедип каалкан: «Билирнин бирээзи» диртип, чонга адым үнген кижиле болгай мен. Барып-барып маңаа айтырыг салбайн баар болзумза атка багай» — деп, ыяк бодап алза-даа, диттип чадап-ла олур мен.

«Салуучут кежигүнү кижилер торлур, далдараар чүве чок болур уjurлуг» — деп мырай-ла чап-чаа сөглээн суртаал база бар.

— Менден болур ирги бе? — деп эдип-ле үндүрдүм. Хамык улустун караа менде.

— Чаа, болур-болур. Адың кымыл, эш? — дээш, Алдын-оол бижий бээди.

— Сарыг-оол дээр ийин.

— Ый. Демги... Сарыг-оол бо ыш-кажыл? — деп, чанында олурган нам үүрүнүн тергилекчизинден айтырып, бижилешкен олурар:

— Айтыр-айтыр, эш Сарыг-оол... Мынчага чүге ыттавайн олурган сен — даа диди.

— Салуучут кижилер бижикке өөренир дизе, халас өөредир ирги бе? Өөредир болза, каяа, кымга өөредир чүве ирги? Бир дугаар айтырым ол.

— Салуучут кежигүнү кижилер кан-дыг-даа бүтпес идегет нүгүлдөп: кем-херекке онаар ийикпе, азы дарлай берзе, ону каяа сөглөп, канчаар көрзе чогуур ирги? Ийи дугаар айтырым ол.

— Бистиң чазаавысты яды, буурай

араттың чазаа дээр-дир. А ону бай, ызыгуурлуг улус баштап болур чүве ирги бе? Болур болза уjurу чүл?

— Ой, дадайым! — деп, бир кижилер арымда сымаранды. Аңаа меңээш, бир шак дүштүм. — Үш дугаар айтырым ол ийин — дээш, балдырым сириңейип олуруп алдым. Дерим дээрге изиг өгө тараа хооранындан артык...

Ынчан, 1926 чылда, аревэге — аныяктарның революстуг эвилелинге кирип алган мен. Ол-ла биледимни камнап, хириктирбес дээш бир пат болур мен. Көрдүнер дээш бир сагыш дөспөс, улус көрбөс черге, кончуг шөлзөн олуруп алгаш, биледимни уштуп көөр мен. Шугум бүрүзүнүн бажындан адаанга үндүр көрүп, бодап оларымга, чүү-даа билдинмес! Ындыг болза-даа оон чаңгыс шугуму безин бүдүн Торгалыг хемим уну-ла! Чымчак тос-биле капта-зылааш, оон даштындан арыг пөс-биле барыктап алган мен. Оон соңгаар-ла амыдырал хайнып, дойлуп-ла үнген!

Амгы үеде Россияда, Тывада база аныяктар-биле ажилдаар организацияны дигизерин кызып турары таварылга эвес. Оон соонда чээрби чыл дургузунда чогаалчы-биле удаа-дараа уjurажып чордум.

Сөөлгү катап Степан Агбаановиче 1983 чылдың беш айда албан аайы-биле Москвага чорааш, «Россия» аалчылар бажынынга душ бооп уjurажып, чылыг-чымчак хөөрөшкен бис. Ол-ла айның төнчүзүнде Улуг чогаалчы «кызыл-дустай» берген чүве. Степан Сарыг-оол эң-не сөөлгү шүлүүн «Өскүстер чалбары» дээн. Ында көргүскен чурумалдар

сеткилге дээр, аарышкылыг, хараа чыг.

«Чеден беш хар чиди!» дээшти Черим, меңээ килеңневе... Чечен чогаал багай оглуң «Чеди-Хаан»-даа көргөн боор о...

Олар меңээ хорадавас — Очалаңны көрүп чораан. Кышкы дүне чылгы манааш, Хыйланмайн ырлап өстүм.

Дээрим — адам, Черим — ием Дегиит даңым атсып бергер! Долаан бурган көрүп турда Доңуп өлүр хөңнүм чогул...

Өршээп көргер, Сылдыс, Шолба Өскүс мени кээрер... Өөрүмден чарбайн көргер, Өөрүп, ырлап, йөрээп чорууйн.

Бодумнун библиотекада Улуг гаалчының шилиттинген чүүлдерин үш томнарлыг үндүрүлгезин хумага ажыглап чор мен. Оларны меңээ Ст. Агбаановичиниң кады кырааны М. Давыдовна 1988 чылдың ноябрь 1 бээрде, мындыг чылыг сөстөрүн биж Кызыл хоорайның мэри, хүндүлүг мейге Силерниң Степан Агбаанович-рыг-оолдун бажыңыга келгениңер раскаалдыг хүнде».

Түңнеп чугаалаар болза, Степан-рыг-оол — тыва чонну депшилгениң улуг чадазынче көдүрген кижилер бирээзи.

Дозур-оол ТИНМ

Тываның Чогаалчылар эвилелин кижигүнү.

Кызыл хоорай.

Маадыр акым

Мээң кады төрзөн акым Куулар Лопсан Дамбаа оглу Дажы-Серен 1916 чылда Чөөн-Хемчик кожунун Шами-Аксынга төрүттүнген. Ол — Шами-Аксы сумузуң мурнакчы аревэчилериниң бирээзи. Аът мунарынга, ону ажаарынга, тевектээринге, ырлаарынга аажок ынак чораан.

1939 чылда акым Бии-Хем кожунун Өөктө «Сыынчы» күрэк-номунун кадр ажылдакчызы болуп ажылдап тургаш, 1941 чылда Араттың Революстуг шеринче келдирткеш, аъттыг шериг полугунун биче командирлер белеткээр школазын эки көргүзүлгелер дооскаш, старшина шериг эргени алган. Ада-чурттуң улуг дайынының үезинде Украинаның Ровно облазының чурттакчылыг суурларын хостаарынга эскадрон командириниң бирги дузалакчызы Дажы-Серенниң кириген үлүг-хуузу улуг. Сурмичи дээш тулчуушкун үезинде Сат Бүрзекейниң пулеметчиктериниң оң талазынга Дажы-Серенниң танкылар хыдыкчылары дайынны ойтур шаап турган. Олар фашистерниң он-он танкылар, куяк машиналарын өрттөндүр боолуп, дайзыннарны бичи-даа чоокшуттапкан. Эшөөрү амы-тынындан чарлып турда, Дажы-Серен улуг балыгланган-даа болза, бүгү күжүн чыгаш, гвардейжи эки Кыстаа Ондар-биле сөөлгү «тигриниң» (немец танк) адаанче гранаталар тудуп алгаш, кире берген.

Дажы-Серен акым 19 маадыр-

лыг гвардейжилери-биле кады 1944 чылдың февраль 11-ниң хүнүнде 31-ги аъттыг полктун тынын алыр дээш тулчуушкунга чаңгыс базым-даа аткаарлапкан, маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган. Олар маадырлыг чоруун Сурмичи суурга 28 панфиловчу дайынчыларның 1941 чылда Москва адаанга катаптааны ол. Дажы-Серен Кууларның эрес-дидим, маадырлыг чоруун Совет Эвилелиниң Чазаа бедии-биле үнелеп, Алдар ордениниң үшкү чергезин тывыскан. ТАР-ның Чазаа ону Республика ордени-биле шаңнаан. Дажы-Серенниң кады төрзөннери 5 кижилер бис, амгы үеде эң хеймери чааскаан артканым бо. Ачавыс Лопсан Куулар Дамбаа Балдаң оглу Чадаананың Үстүү-Хүрээге эмчи лама-башкы эртемин чедип алган. Ачавыс 1937 чылдың апрель 20-де мени чырык чер кырында бодарткаш, чок апарган. Ачамның дунмазы мени өстүрүп каан. Ачамның аа сүдүн эмзэн, инек мыйызындан эмискик ээл өскөн болгаш азыраан адамның адында апарган мен. Бодум эртем-билигн чедип ап, маадырлыг акымның чаалап берген тайбың чуртталгазының ачызында Сүт-Хөл кожунун Суг-Аксы суурунун хүндүлүг чурттакчызы, культураның, күш-ажылдың хоочуну апарып, чон аразында амыдырал чор мен.

Акым Дажы-Серенге аажок чор-гаарланып чоруур мен. Ак-Даш суурунун бир кудумчузун оон ады-биле адаан. Ам Кызыл хоорайда кудумчуга Дажы-Серен Кууларның

адын тыпсыр дээн Алексей Сундуйнун саналын деткип, даргалар дилегни хандыраар боор дээрзинге идегеп олур мен. 1960 чылда тыва аъттыг эскадроннун оралакчы командири Шами-Аксы чурттуг Монгуш Данзынович Байысклаң Бора-Тайгага партком секретарлап турда, мен комсомол секретарынга ажылдап турдум. Ол даргадан Сурмичиге 19 маадырны канчаар ажааганын айтыраарымга, улуг тынгал, мынчаар харылады:

«Ол үеде эскадроннун улуг командири чай чок апарган, мен каш дайынчылар-биле баргаш, ажаады-выс. Сээң акың-биле Кыстаа баштадыр дайынчыларның мөчү-сөөгүн көргөш, ыглажып, өжээнивис хайныгып келген. Оларны боо-хөөзү-биле каттай танк-биле калбартыр таптаан болган. Дажы-Серенниң шериг хөйлеңиниң карманында пөсте орааган бичи чүүл чораан, ажыдыптарымга «төрзөн Тывам алдын довураа» деп каан болду» — диди.

Бодап оларымга, Сат Бүрзекейниң чаңгыс чер-чурттуглары төрзөн черинде оон тураскаалын тургузуп алган. Дажы-Серен тыва эскадронун, Сүт-Хөлдүн мурнундан эң-не маадырлыг чорукту кылган болганда, оон чырык адын меңгедидери-биле хөрек тураскаалын кылгаш, Ак-Даш школазынга тургузар болза чүүлдүг. Акым — ол школа-ның эң баштайгы өөреникчилериниң бирээзи. Бистер, төрөлдери, ыяап-ла дузалажыр бис, ол ышкаш Тываның Чазаандан дуза-деткимче-ни көргүзерин дилээр-дир мен.

Норбу Ховалыг.

Сүт-Хөл кожун.

Баштай чиген хлевим

Ынчан Ак аалдарының кыштаглары көжүп эгелзэн үези турган чүве.

Ачамның акызы Дыңгылдай кырган-ачамның аа күзүн Актың Кызыл-Чарыкта кыштаанга хонуп ганда, Көшпес Ондарларның хамы Дөртек кыргы авай кежээликтей аалга артынчактыг чедип келт. Ол кырган-авай хап-савазындан сарыгзымаар өн борбак чүве ужулгаш: «Суг-Аксынга хоошкунга ч дум, барган бажыңымның кожазы орус кадай «м быжырган хлевим-дир, аалыңарда улузуңарга апар бээр силер, сонуургап чизиннер» дээш берди. Мс чип көрүңер» — дээш, бижек-биле хээй кескеш, ө олурган улуска үлөп берди. Шынап-ла, ол сарыг-вениң амданының чаагайын, кижилер чип-ле ханм. Хөөредип чугаалаар болза, дылын-даа чуура дайны кы дег.

Ынчан бир-ле дугаар хамааты херээжен кижилер быжырган хлевин амдананып чигеним ол. Ол хлевим кадыг черин чип-ле ханмас. Өггө олурганнар шупт хлевим дика сонуургап чиген. Оон бээр-ле Актың аалдары улуг орус чоннун ажык-дузанын көрбүшкү Суг-Аксынга баштай көжүп келген орустар-биле быжыг найыралдың доңун быжыктырып эгелзэн.

Акы-дуңмаларыңа, төрөл чонунга ачы-буянын ч дидип, хай-бачыдын арыглап чораан Дөртек Ондар кырган-аваныстың ажы-төлдери, салгалдары баш төлөптиг кижилер болган. Оон улуг оглу Ак-кыс Ондар — Тываның баштайгы чолаачыларының бирээзи. О назынының сөөлгү хүннеринге чедир машина-техника-биле халбактанып келген. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожуннарыңа сурагылыг, хоочун чолаачы диртип, чонунга мактапкан Ак-кыс Ондар төлөптиг оолдар, кыштарны өстүрүп кижизиткен. Улуг оглу Кенден Ак-кыс партия, совет ажылдакчызы чораан. База бир оол Доржу Ак-кыс — ТР-ниң культуразының алдары ажылдакчызы. Оон уруглары аңгы-аңгы мергежилдер эртем-билигилер кижилер.

Көктүг-шыктыг Көшпестин, кадыр-кашпал Актың көшкүн амыдыралдыг бөдүүн араттарыңа акы-дуңмалышкы орус чоннун хоолулуг хлеб чемин баштап сонуургадып чооглаткан хам чаяачы Дөртек Ондар кырган-аваның уттундурбас уjurалдарының бирээзи-биле таныштырдым.

Өскүс-оол УРТУКАН

Суг-Аксы суур.

ТР-ниң профессионал өөрөдигениң күрүнениң бюджет албан чери «Тыва-нын сайгарлыкчылар техникумунун» курлавыр төвү дараазында мергежилдерге өөрөдиге курстарына сургуулдарны хүлээп алырын уламчылап турар:

- Повар, кондитер.
- Садыгчы.
- Кран машинизи (чүк көдүрер машиналар-нын шупту хевирлери).
- Стропалчы.
- ЭВМ операторлары (компьютерге билиглер, Интернет четкизинге ажил, Adobe Photoshop).
- Лифтер электромеханиги: лифтержу.
- Котельная машинизи (одакчы).
- «В», «С» категорияларның автомобиль чолаачылары.
- Чолаачыларга техминимум.
- Чүк көдүрер машинаның кавайының чолаачыны.
- Чыгыг пунктулар болгаш четкилер кыргалын боттандырырга аттестация мурнуу чырында белеткел.
- Биче бүдүрүлгениң бухгалтер учеду.
- Программа «1-С: Бүдүрүлгө», «1-С:Садыг+склад».

- Сайгарлыкчылаарының үндзиннери.
- Бизнеси планнаарының үндзиннери.
- Ризлор ажил-херектиң үндзинни.
- Витриналар дизайнының үндзиннери.
- Хлеб-булочка кылыгларын быжыраы.
- Торттарны болгаш пирожноелерни каастаары.
- Хей-ниити чененилге бүдүрүлгелеринге хандырылганың үндзиннери.
- Хей-ниити чененилге бүдүрүлгелеринге калькуляцияның үндзиннери.
- Албан-езуунуң аалдаашкынарнын болгаш хүлээп алышкынарнын хандыраарының үндзиннери.

Айтырар чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «В», тел. (39422) 6-14-82.
Электроннуг адрес: ttg.boushort@yandex.ru
Лицензия № 125 2012 чылдың декабрь 25-тен. ТР-ниң лицензиялаар болгаш хайгаараар албаны тывыска.

Урутларның НЕВРОПАТОЛОГ эмчизиниң

хүлээп алышкыны

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда).
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00. Улуг-хүнде — дышта-ныр хүн.

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29.

Эмнээшкн таарышпайн барып болур, эмчи-биле сү-мележир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыска.

Телевирлиг үндзинге парлаан.

2000 чылда **Сугежик Себен МОНГУШЕВИЧИНИ** адынга ты-выска "Күш-ажылдың хоочуну" деп шынзылга читкенин барым-даалааш, ону күш чок деп санаар.

РФ КП-ниң Тывада регионалдыг, Бай-Тайга тус чер сал-бырлары СЭКП-ниң, комсомол, партия, Советтер ажылының хоочуну, быжыг туруштуг, шынчы коммунист, чогаалчы

Каң-оол Салчакович

ЧУЛЬДУМНУ

мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, чоок кижиле-ринге ханы кажыдалды илередип тур.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от **КФХ Саая Эртине Анатолье-на** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства с общей площадью 17295,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Бай-Тал, учо-Хол-Аксы.

В рамках действующего законодательства администрация муниципаль-ного района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной инфор-мации принимает письменные возра-жения по данному заявлению по адре-су: Республика Тыва, Бай-Тайгинский ко-жуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 208.

И. о начальника отдела эконо-мического развития и по земельно-имущественным отношениям Чошкак К.Д.

В администрацию муниципально-го района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заяв-ление от гражданина **Хомушку Айбек-овича** о предоставлении в арен-ду земельного участка из земель на-значенных пунктов для индивидуаль-ного жилищного строительства с общей площадью 830,00 кв. м., расположен-ного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с.Тээли, ул.Салчак ай-оол, д.27.

В рамках действующего законода-тельства администрация муниципаль-ного района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной инфор-мации принимает письменные возраже-ния по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский ко-жуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста от-дела экономического развития и по земельно-имущественным отноше-ниям администрации Ондар А.М.

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Рес-публики Тыва» информирует населе-ние о том, что поступило заявление индивидуального предпринимателя **Эллады Болатовны** о предос-тавлении в аренду земельного участка земель населенных пунктов с пред-

варительным согласованием мест раз-мещения объектов с общей площадью 27,00 кв.м., расположенного по адре-су: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Мугур, д.9а/2 для использования в целях — под объект торговли.

В рамках действующего законода-тельства администрация муниципаль-ного района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной инфор-мации принимает письменные возра-жения по данному заявлению по адре-су: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста по земельным и имущественным от-ношениям администрации Ондар А.М.

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун посту-пило заявление от председателя СПК "Сумбер-Уула" **Ондар Станислава Чаш-ооловича** №79 от 18.02.2014 г. о предоставлении земельно-го участка с кадастровым номером 17:09:0000000:99, расположенного по адресу: Российская Федерация, Рес-публика Тыва, Сут-Хольский район, к северо-востоку от села Бора-Тайга с общей площадью 600000 +/- 4841 кв.м. в аренду на 49 (сорок девять) лет под пашню из категории земель сельско-хозяйственного назначения.

В рамках действующего законо-дательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального ра-йона Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по дан-ному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский ко-жуун, с.Суг-Аксы, ул.Бурбу, д.16, конт. телефон: 83944521146.

Главный специалист админи-страции Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отно-шениям Ч.Монгуш.

В администрацию муниципального района Бай-Тайгинский кожуун Респу-блика Тыва поступило заявление от гражданки **Салчак Оюмаа Очуровны** о предоставлении в аренду земельно-го участка из земель сельскохозяй-ственного назначения для сельскохо-зяйственного использования с общей площадью 25000,00 кв. м., распо-ложенного по адресу: Республика Тыва,

Бай-Тайгинский район, с. Шуй, учо-ще Куйлуг-Чарык, в 10 км. юго- запад-нее от с.Шуй.

В рамках действующего законода-тельства администрация муниципаль-ного района Бай-Тайгинский кожуун Республика Тыва в течение 30 дней со дня опубликования данной информа-ции принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Рес-публика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

И. о начальника отдела эконо-мического развития и по земель-но-имущественным отношениям Чошкак К. Д.

В администрацию Каа-Хемского ра-йона поступило заявление от **Дончай-оол Натальи Чалдаковны** о предо-ставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйствен-ного назначения (пашня), для сельско-хозяйственного использования с общей площадью 540000 кв.м, (площадь ори-ентировочная, уточняется по материалам межевания), расположенного по адре-су (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бояровка, местечко Арат-Чурту.

В рамках действующего законо-дательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами админи-страции района Г.А. Куулар.

В администрацию Каа-Хемского ра-йона поступило заявление от **Дончай-оол Натальи Чалдаковны** о предо-ставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйствен-ного назначения (сенокосные угодия) для сельскохозяйственного использования с общей площадью 110000 кв.м, (пло-щадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположен-ного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хем-ский район, с. Бояровка, местечко Усть-Ревкомуна.

В рамках действующего законо-дательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами админи-страции района Г.А. Куулар.

Каң-оол Салчакович

ЧУЛЬДУМ

(21.12.1938-25.02.2014)

Шаандан тура үндзин Тыва куль-тураның база бир онзагай төвү болур Бай-Тайга төрөөн кожунунга, чонунга чоргаарланып, ол девискээрниң куль-тура амыдыралының «Шын» солунга көскү суртаалчызы болуп, бодунуң чогааткан номнарынга хей-ниитиниң хей-аьдын көдүрүлдүр чуруп, бижип чораан эживистиң «аьдының бажы» элекке хоя бергенинге хомудуп, ооң өг-бүлезинге, уругларынга, чоок ки-жилеринге бистиң эвилелдиң мурнун-дан качыгдал-кажыдалывысты иле-редип мөгейип тур бис.

Ол Кызыл-Даг совхозтуң (1991-1995ч.ч.) директору болуп ажыл-дап тургаш, Саая Көгел суглар-биле Кызыл-Даг хүрээзин үндзилеп тургу-зушкан.

Эживис — Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ол 1983 чылдан бээр «Мөңгүлек» чечен чогаал катты-жыышкынын тургускан. Ооң ачы-ха-выязы-биле хейге билдингир апарган эртемден, чогаалчылар Сайлыкмаа Комбу, Тайгана Очур, Айлаң Хертек, Меңги Ооржак болгаш өскелерни-даа адап болур. Ооң үе-чергежи Чалбыш-Сарыг кайгамчык оюн-баштак шыды-раачы, шүлүкчү эживис чорду. Хунан Киров болгаш өске-даа сураглыг чу-рукчуларга ооң суртаалчы салдары от-көс дег чораан. Ол кожунуң прокурору (1977-1982) чораан. Дээ-ди эртемниг башкы, партия, Советтер ажылдакчызы эживистиң амыдыралчы дуржулгазы улуг болгаш ол кожунга улусчу театрны үндзилеп тургускан, кожунуң төөгү-этнографтыг музе-ийн ажиткан.

1957 чылдан эгелеп чогаал ажы-лынга хандыкшып, «Авыралдыг Бай-Тайгам», (2001), «Чыжыр алдын ковайды» (2003), «Одагда чыыш», «Мөңгүлектин ак сөңү» деп номнарны чырыкче үндүрген. Чүлүдүмнүң чогаалчы дылы улусчу аян-хөөннер-биле тынгыр-тыгган. Ылаңгыя ол бичин сургуулдарга «Одагда чыышты» чалыы хей-аьт-биле бижээн. Республиканың улус өөрөдиге-зинге болгаш культура амыдыралын-га бодунуң көскү үлүг-хуузон кирип чораан чогаадкычы чаяаның эживистиң тураскаалы чүрээвистиң судалында хей чону-биле кады. Мөчээн кижини фев-раль 28-те орнукушадар.

Россияның ЧЭ-ниң Тывада чогаал фондузунуң кежигүннери.

САЛГАЛДАРЫМ ЧОРГААРЛАНЫР БОЛЗУН

Чаян, Очур адашкылар.

Бир катап башкы эжим-биле амгы шагның студентилеринин дугайында чугаалажы берген бис. Эжим тургаш: «Мээң бир таныырым студент оол бар. Ол кижинин дугайында бижип көрөм. Амыдыралче көрүжү тускай, үзел-бодалдары солун кижичүвө» — дээн. Таптыг-ла февраль 23 таварыштыр ол чугааны сактып келгеш, чүгле шериг албан-хүлээлгези эрттирген эрес-дидим маадырлар дугайында бижээн чүүлдер-биле кызыгаарлаттынмайн, Тываның келир үезинге бүзүрелдиг, төрөөн черинин сайзыралы дээш сагыш аарып чоруур оолдар дугайында чүгө бижип болбазыл дээш, башкының сүмелээни езугаар ТывКУ-нун төөгү факультетинин 4-кү курузунун студентизи Чаян Хертекти тып, аңаа каш айтырыгларны салдым.

— Амыдыралда кол дүрүмүң?

— Өөренири каян-даа орай эвес.

— Чүгө төөгү талазы-биле өөренир деп шийтирлеп алган сен?

— Эрткен үениң амыдыралы, болушкуннары, маадырлары бир тускай сорунзалыг. Тывызыксыг чажыттарны азы төөгүдө шуут билдинмейн арткан чүүлдерни шинчилеп, оларның ужу-утказын билип алыр дээнимде чүнү-даа утуптар мен.

— Мергежилице хамаарыштыр келир үеде кандыг сорулгалар салган сен?

— Мен кайгамчык, чараш агаар-бой-дустуг черниң, онзагай культуралыг чонун төлү мен. Бистиң Тыва муң-муң чылдарда ажыттынмаан аптара-биле дөмей. Үнелеп четрес эртинелерлиг хааржакты ажыдып, ооң иштинде чүүл бүрүзүн шинчилеп көөрү — мээң изиг күзелим. Ынчангаш өөредилгем соонда ажыл-агыйымны төөгү-биле холбаар мен.

— Кандыг чүдүлгелиг сен?

— Сарыг шажын. Сарыг шажын дээр-

ге хүн бүрүдө амыдыралдың агымының дүрүмнери-дир. Оларны сагыыр болза, кижичүвө чолдун оруун чандыр баспайн, буян-чолдуг, аас-кежиктиг чурттаар.

— Өг-бүлөң дугайында таныштырып көрөм.

Оглу мени, дунмам кысты
Олут орбайн, чыдын чытпайн,

өстүрүп каан
Хайыралдыг ынак авам

бо хүнге дээр
Бүзүрелдиг чөлөнгийжим

болуп чоруур.
Амыдырал-чуртталгамның

чечээ болган
Айдысмаа дээр ынаныштыг

эжиккейим
Деңнеп четпес өөрүшкүнү

меңээ сөңнеп,
Ынакшылдың дээдизи —

оол төлдү чаяап берген.

Авамны Лилия Оолаковна Хертек дээр. Ол — дээди категорияның бичии уруглар эмчизи. Дунмам Вика 6 харлыг, уруглар сады чоруп турар. Өөм ишти Айдысмаа — ТывКУ-нун студентизи, оглум Очур 3 харлыг.

— Сээң бодалың-биле амгы үениң нийтиелениң «аарыглары»?

Кижинин мөзү-шынарының кудулааны, сагыш-сеткил сандараашкыны. Материалдыг чүүлдер тергидеп турар. Моон чайлаар дээр болза, ук-төөгүвүске даянып, бурун өгбелеривистиң езу-чаңчылдарын, культуразын ам-даа диргизип сайзырадыр болза эки.

— Тыва эр кижинин омур-хевири?

— Ол төрөөн черинге бердингенин, ынакшылын тодаргай үлө-херектери-биле бадыткаар ужуруг. Улугну улуг деп, бичини бичи деп хүндүлээр.

Улуг өгбелери аңаа чоргаарланыр, а үе-чегези аныктар оон үлегер-чижек алыр.

— Каш чылдар эрткенде Тываның сайзыралы сээң көрүжүң-биле?

— Арыг-силиг, корум-чурумнуг болур. Республикага келген аалчылар бистиң черивисти чүгле магадап чанар апаар, а тыва чонум чүгле бурунгаар хөгжүп, уран чүүл болгаш спортка улам хандыкшылдыг болуп, делегейге алдар-ады оон-даа диңмирээр.

— Эр улус аразында кымга дөмей болуксаар сен?

— Чогум бир-ле кижиге дөмей-лежиксесем мен. Кижичүвө онзагай. Төөгүдөн алыр болза, езулуг шериг салым-чаяанның Чингис-Хаанны сонуургаар мен. Ооң чидиг угааны, бодунуң кылдыныгларын каш базым бурунгаар таарыштырып билири, быжыг, турум аажы-чаңы делегейниң барык чартык кезин чаалап алырынга салдарлыг болган. Амгы үеде эң хүндүлээр маадырларым — РФ-тин камгала сайыды Сергей Шойгу болгаш билдингир спортчу Олан Сат.

— Арага, таакпыга хамаарылган кандыгың?

— Шуут удур мен. Ооң мурнунда чүгле аныктар эвес, а өске-даа улус аразында арага, таакпы аажок нептер турган. Амгы үеде кадык-чаагай чурттаарыңа чүткүлдүг, спортка хандыкшылдыг кижилер көвүдээн. Оларны мен хүндүлээр мен. Бодум база бо углангышкын-биле чурттап, оглумга үлегер болурун кызыдып чоруур мен.

— Тываның «Эр кижинин алдар-адының дүрүмүндөн» кайы кезээ сеңээ эң дээштиг-дир?

— Ол берге айтырыг-дыр. Меңээ шупту кезектер таарышты. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, тыва эр кижинин амыдыралының шын хевирин ол 9 дүрүм долузу-биле илереткен-дир ийин. Ынчалза-даа сескизин онза-лап демдеглексээр мен: «Өг-бүлөң, төрөл бөлүүң, чонунуң ат-алдарын бодунуң шылгараңгай ажыл-херээң, төлөптиг аажы-чаңың-биле бадытка. Чүгө дээрге бодуну канчаар алдынып чорууруңдан өске улус чүгө сээң дугайында эвес, а сээң чонунуң дугайында түңнел кылыр». Чиге-ле сөглээн!

— Келир үеде сорулгаларың?

— Чурттаар оран-бажың тудуп алыр. Хөй ажы-төлдүг болур. Ынак ажыл-агыйлыг болур. Эң улуг күзелим — агаар-бойдус камгалаар талазы-биле хууда тускай албан черин ажыдып алыксаар мен. Ынчангаш үстүндө дүрүмде айытканы ышкыш өг-бүлөм, төрөл бөлүүм, тыва чонум дээш ажылдап, чурттаар сорулганы салган мен. Ооң соонда мээң салгалдарым мени хүндүткел-биле сактып, чоргаарланып чоруур-ла болзунам!

Азияна ТАУ белеткээн.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

ТЕВЕ КАРАА—ДЭЭР СЫЛДЫС

Чаңгыс тевези-биле чонунуң камгалап чоруур Дупчаа Сувакпу 1.

«Улуг, керттик даг дег теве Кижичүвө санап көөр» деп Улус чонунуң чиктиг домаа Кичээңгейим ээлеп чораан.

«Койгун мени каттыргаш Эрни чирлип калган» суг Кочу-шооттуг төөгүнү Эңгин боду чогаатпаан бичии, тенек оолчук шаамда Бир-ле катап теве көргөш, Чирик эрнин кайгап-харааш, Чинге хөмө бүлгүрткен мен.

Ол-ла хевээр аңаа душка Шала сестир апарган мен Ооң соонда Сувакпугуң Чаажын мунгаш, кортуум чир

Чүс муң ажыг чурттакчылыг Чүгө Кызыл хоорайга Шагаа хүнүн чээрби чүс чылда Чаңгыс теве сонуургатты.

2. Теве мунган Дупчаа ирей Дээрден дүжүп келген ышкыш, Хөй чонунуң сонуургалын Хөөктүрүп йөрээл тутту:

«Улу чылы байырлажып, Харлыг кыжы уурап тур. Узак Айттың чылы-биле Шагаалажып чолукшуулу!»

Шагаа-биле, ажы-төлүм, Чаагай кежик доктаар болзун! Чыл бажы үнүп келди, «Чылан кежи чылбырады.»

Иревистиң Сувакпугуң Изиг өткүт байыр сөзү Шаарларны дазыладыр Чара «боолап» чаңгы кыл

Чаа чылдың ыяш Ады Чалгыннарын киискиткен, Каткы-хөглүг хөй чон-биле Хат-салгын самнап ойнаан.

Бүдээл бүдээн лама-башкы Хоюг үннүг коңгулуруу, Колду долу чайнаан чула Бүгү чонга буян болду.

Манчы, хуужуур амдан-чыды Аас безин сайыраткан. Малчын чонунуң тыныжындан Ак хар эстип, час-даа келди.

3. Орус, тыва бичии чаштар Керттик теве мунуксааштын, Оочурун ыраксынмайн, Кежээге дээр сырлып манаан.

Чаш кижичүвө катап Теведиве удур көөрге, Сагыжыңа ооң караа Дээрде сылдыс болуп артар

Ол дээрге Сувакпугуң Келир үе салгалыңа Онза чылыг сеткилинден Херелденген буяны-дыр.

Дупчаа ирей коданында Туугай куруг баглааш эвес, Теве караа—дээрде сылдыс Тейивисте чырып турар:

Ийи кижичүвө бараан хараан, Ийи кижичүвө дыңнаалаан, Ийи кижичүвө дураннаан,

Дөрт кижичүвө малгаш таптаан, Бир кижичүвө ымыраа хойгускаан, Бир кижичүвө өлөң кескен—

Бо дээрге, чаңгыс борбак Боскаан теве боду-дур, о! Ак адан шынар демдээн

Ойзу сөглээн тывызыкты Ажы-төлдөр утпас болза, Оран-чурт-даа бай болур.

Черлиг-оол КУУЛАР. Кызыл хоорай.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгала болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8075. Чагыг 23. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактыларын дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.